

берилип, сөз жасоонун негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган. Мисалы: атоочтон зат атооч жасоочу –чы мүчөсү: Арпачы, томукчу, шыбакча, шалычы, камышчы, өрүкчү, жийдечи, зиречи.

Тилдин семантикалык мейкиндигин, сөздүк курамын байытуу зарылдыгы ар дайым пайда болуп турары бышык. Буга шайкеш коомдун өнүгүшү менен фитонимдик тармак семантикалык жактан да улам кеңейип, жаңы техникалык өсүмдүктөрдүн саны да, аталыштары улам арбып турары жана мындай аталыштардын активдүү колдонулганы тилдин активдүү лексикасына айланары анык.

Колдонулган адабияттар:

1. Виноградов. Вопросы терминологии. – М., 1961.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Ф. : Мектеп, 1980. – 236 б.
3. Кашгари М. Девону лугпати ат түрк. – Тошкент, 1960.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилдеринде этиштин жасалышы. – Ф.: Мектеп, 1979. – 124 б.
5. Орузбаева Б.О. Сөздүн курамы. – Бишкек, 2000. – 263 б.
6. Потенция А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – 536 с.
7. Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилдериндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. – Ташкент, 1927 (араб алфавити менен).
8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 310 б.
9. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилдериндеги татаал сөздөр. – Ф. : Кыргыз ССР ИА басмасы, 1955.
10. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. – Бишкек, 2005. – 528 б.
11. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. – Ф.: Мектеп, 1959. – 246 б.

УДК: 800

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-50-57

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

Арабаев атындагы КМУ, аспирант

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Tolegenova Dina Meldebek kyzy

KSU I. Arabaeva, graduate student

ФИТОНИМДЕРДИН КОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ КОНЦЕПТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФИТОНИМОВ CONCEPTOLOGICAL BASES OF PHYTONYMS

Аннотация: Макалада кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо менен бир катарда алардын (фитонимдердин) лексикалык катышын ар тараптан изилдөө болуп саналмакчы. Бир эле учурда кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын этимологиялык байланышын аныктап жана

алардын элдин этникалык ан-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөөгө аракет кылдык. Ошондой эле, байыркы өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүгүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында салыштырып анализдөө, түрк тилдериндеги өсүмдүктөрдүн аттарынын тектештигине байыркы катмардын негизинде талдоо жүргүзүү ишке ашты.

Аннотация: Определяя службу концептологических основ и лингвистических форм фитонимов в кыргызском языке как основа фитонимической лексики в тюркских языках в целом, проведено комплексное исследование лексических отношений (фитонимов). В то же время определив этимологическую связь фитонимической лексики кыргызского и тюркского языков, мы постарались доказать, на основе конкретных примеров, их действие на этническое сознание народа. Также, реализован сравнительный анализ семантических особенностей названий древних растений в кыргызском и других тюркских языках, анализ однородности названий растений в тюркском языке на основе историографии.

Annotation: Defining the service of the conceptual foundations and linguistic forms of phytonyms in the Kyrgyz language as the basis of phytonymic vocabulary in the Turkic languages in general, a comprehensive study of lexical relations (phytonyms) was carried out. At the same time, having determined the etymological connection of the phytonymic vocabulary of the Kyrgyz and Turkic languages, we tried to prove, on the basis of specific examples, their effect on the ethnic consciousness of the people. Also, a comparative analysis of the semantic features of the names of ancient plants in the Kyrgyz and other Turkic languages, an analysis of the homogeneity of plant names in the Turkic language based on historiography, has been implemented.

Негизги сөздөр: фитоним, фитонимдик курам, тилдин семантикалык эволюциясы, этимологиялык сөздүк, түрколог, концептологиялык негиз, лингвистика, грамматикалык эреже.

Ключевые слова: фитоним, фитонимический состав, семантическая эволюция языка, этимологический словарь, түрколог, концептологическая основа, лингвистика, грамматическое правило.

Key words: phytonym, phytonymic composition, semantic evolution of the language, etymological dictionary, Turkologist, conceptual basis, linguistics, grammatical rule.

Фитонимдердин концептологиялык негиздери, реалдуу турмушка болгон катышы – тилдин семантикалык эволюциясынын эң негизги булагы. Ошол эле маалда тил илиминин концептологиялык негиздери эбактан бери эле изилденип келет. Орус тил илиминде окумуштуулар И.А. Бодуэнде Куртенэ, Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий, Ф.Ф. Фортунатов тилдин когнитивдик негиздерин биринчи орунга коюшкандыгы бизге белгилүү [7, 9-10]. Арийне фитонимдердер маселесинин илимий негизин түптөп, терең талдоо жүргүзгөн окумуштуу академик В.В. Виноградов экени анык [1, 2]. В.В. Винаградовдун эмгегинен кийин Н.М. Шанский, Е.А. Земская, Е.С. Кубрякова, К.А. Лавковская, В.А. Василевская, М.Н. Морозова, З.А. Потиха, И.Ф. Протченко өндүү бир катар окумуштуулар орус тилиндеги фитонимдик катмарды ар тараптуу иликтеп, монографияларды жазып, булардын негизинде ЖОЖдор үчүн окуу китептерин жана окуу куралдарында даярдашкан. Алсак, Н.М. Шанский «Очерки по русскому словообразованию» деген эмгегинде фитонимдик курамдан теориялык негиздерин талдай келип, орус тилдеринде анын лексика-семантикалык, морфология-синтаксистик, лексика-синтаксистик жана морфологиялык жолдорун бөлүп көрсөтөт [7].

Фитонимдердин бир тобу адабий тилден орун алары талашсыз. Бирок фитонимдер Борбордук жана Орто Азия аймактарында көбүрөөк өнүккөндүктөн жергиликтүү тургундардын жандуу кебинде арбын болуп, фитонимдерге байланыштуу лексиканын курамындагы сөздөрдүн көпчүлүгү диалектилик, говордук мүнөздөгү сөздөргө барып такалары бышык.

Жалпы эле чыгыш элдериндей кыргыз тилдеринде фитонимдик сөздөр аталыштары бир нече тилдик булактар аркылуу пайда болгону маалым. Тилдик жалпы өнүктөн алганда кыргыз тилдериндеги фитонимдик сөздөрү жана аталыштары тектеш, аймактык жанаша жашаган элдердин тилдерине тыгыз байланышта экендиги анык байкалат. Тарыхый маалыматтарга таянсак, башка түрк тилдеринин контекстинде кыргыз тили салыштырмалуу бул багыттагы көп сөздөрдү, аталыштарды өздөштүрүп кабыл алганын байкоого болот. Мунун себеби кыргыз элинде фитонимдерге караганда мал чарбасы менен кол өнөрчүлүк алда канча эртерээк өнүккөндүгү менен шартталат.

Тил бир ордунда болбостон тынымсыз өсүү, өнүгүү процессинде болот. Анын өсүү, өнүгүү процесси биринчи кезекте тилдин лексика бөлүмүнөн байкалат, башкача айтканда, көбүнчө сөздөр өзгөрүп же алардын маанилери башка маанилерге өтүп кетет, же эскирип калып, бара-бара унутта калат. Кошуна элдер менен болгон карым-катыштарга байланыштуу башка тилдерден да сөздөр кабыл алынып, тилдин лексикалык курамы толукталып өзгөрө берет. Ошону менен бирге кандай гана тил болбосун анын лексикалык фонду өсүп-өнүгүп, жаңы сөздөр менен байып турат.

Жер өсүмдүктөр дүйнөсүнө бай. Дүйнөдө алардын 500 000 түрү бар. Ошол 500 000 өсүмдүктүн 200 000 сууда, калганы кургак жерлерде өсөт. Ал эми жасалма өсүмдүктөрдүн 20 миңден ашык түрү бар.

Ат (ысым) белгилүү бир нерсени, коомдун аны жакшы билиши үчүн, таануусу үчүн ошол затка берилген белгилүү сөздүк белги. Бул белги жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн жалпы болуп, заттын эң маанилүү касиеттерин камтышы керек.

Өсүмдүктөрдүн аттары башка заттын аттары сыяктуу зарылчылыктан келип чыккан. Адам баласы бир өсүмдүккө ат койгондо аны өзү сыяктуу башка өсүмдүктөр менен чаташтырбоо үчүн, башкалардан ажыратып билүү үчүн аларга өз-өзүнчө ат коёт. Элдин тарыхы өтө эрте башталганы белгилүү. Анда, «бул аталыш биринчи чыккан», «тиги аталыш экинчи чыккан» - деп айтуу үчүн, ошол эл менен бирге туулуп, жашап, ар бир сөздүн жаралган тарыхынын хроникасын жазуу керек. Эмнеси болсо да, ар бир өсүмдүк аталышы, алгачкы адам коомунда, алардын күнүмдүк тиричилигинде мааниси зор, пайдасы көп болгону талашсыз [3, 19]

Мисалы эң маанилүү «өсүмдүктөр», – деп биз тамакка пайдалануучу, ансыз тиричилик жок буудай, арпа, таруу, буурчак сыяктуу дан өсүмдүктөрү жана алма, өрүк, алча, бүлдүркөн, жүзүм сыяктуу жер жемиштерди айтабыз. Аларга шамалдан жана суудан корголгон дарактар, ошондой эле башка баш калкалоочу жайлар жана бак-дарактар кирет.

Казакстандын жери өсүмдүк түрлөрүнө канчалык бай болсо, бул өсүмдүктөрдүн да ошончолук көп. Алар тилибизде бекем орун алып, байланыш каражаты катары кеңири колдонулат. Казак тилиндеги өсүмдүк аталыштарынын этимологиясы атайын изилденген эмес. Бирок белгилүү тилчилер А. Кайдаров, Ш. Сарыбаев, А. Нурмаганбетов сыяктуу улуу окумуштууларыбыздын эмгектеринен табууга болот. Мисалы, 1966-жылы жарык көргөн «Казак тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө» Ш. Сарыбаев «алмурт» сөзүн өз тилибиздеги «ашык кызыл» маанисинде берет. Анын айтуусунда перстердин «моруд» (груша)

сөзүнүн кошулуусу менен «алмурт» аталышы келип чыккан. Андан соң автор «карагат» сөзүн «каражидек» деп түшүндүрөт [5].

А. Кайдаров «мендуана» (белена, дурман) сөзүнүн этимологиясына байланыштуу ошол эле сөздүктө «бул сөз Иран тилиндеги «банг» (кара куурай) казак тилинде «дуана» (акылы жок, акмак) эки сөзүнүн биригүүсүнөн түзүлгөн» дейт [2].

А. Нурмаганбетов «Жергиликтүү тил өзгөчөлүктөрүнүн төркүнү» аттуу китебинде «аскелди», «боташык», «келимдары», комна сыяктуу аттардын маанисин ачууга аракет кылган. Автордун айтымында, Мангыстау жана Шымкент облустарынын кээ бир аймактарында колдонулган аскелди (ашкабак сөзү) ас (аш) жана келди деген сөздөрдөн турат. Мында «келди» деген сөз перс тилиндеги (ашкабак) маанисинен алынган. Бул сөз перс тилинен түркмөн тилине «кеду» деп которулган. Түркмөнстанда жашаган казактардын тили ошол эле тил аркылуу «кеди» деген сөз түрүндө кирген [2, 57-б.].

Урал аймагында колдонулган «картошка» деген сөздүн төркүнү – араб тили. Ал жакта «бататис» деп колдонулат. А. Нурмаганбетовдун айтымында, «керимдери» (кызыл калемпир) сөзү араб-перс тилдеринде да колдонулат. Бул сөз Алматы, Жамбыл областынын кээ бир райондорунда айтылат. Перс тилинде «герм» - ысык «дару» - эм, шыпаа дегенди билдирет. Андан кийин римдиктер аны ысытма деп аташкан, бул сөз "ысык айыктыруу". Ал эми «керим» деген сөз арабча «абдан, өтө» дегенди билдирет. Эгер сөз төркүнү фарсча эмес, арабча болгон болсо, анда ал «өтө шыпаалуу» болуп чыгат.

Өсүмдүк аттарынын этимологиясын ачууда, ошондой эле белгилүү советтик түркологдор Е.В. Севортян, Л.Б. Дмитриева, А.К. Боровков сыяктуу улуу окумуштуулардын эмгектери зор. Мисалы, Е.В. Севортян «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү» деген эмгегинде көптөгөн түрк тилдерине мүнөздүү болгон балыр, буурчак, олен сыяктуу бир катар өсүмдүк ысымдарына этимологиялык талдоо жүргүзүүдө алардын түпкү мааниси байыркы түрк тили экени айтылат [1].

Түрк тилдерине жалпы өсүмдүк аттары Түрк тилдерине, анын ичинде казак тилдериндеги жалпы өсүмдүк аттары - Байыртадан келе жаткан эски аталыштар.

Өзгөчө түрк элдери жашаган аймактарда алардын экономикалык мааниси чоң. Күнүмдүк тиричиликке пайдалуу: арча, карагай, эмен, карагай, тал, карагай, жекече, алча, каракат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, карагай, бетеге ж.б. дарак, бадал, мөмө, аскен аттары сыяктуу.

Конкреттүү маалымат берүү үчүн эң оболу байыркы түрк жазма эстеликтери кайсы тилде экенине токтоло кетели.

Ал үчүн биринчи кезекте XI кылымга таандык Махмуд Кашкаринин «Диванына» кайрылабыз. Кээ бир түрк тилдери, анын ичинде казак тили кеңири таралган өсүмдүк аталыштары бар: Айва, алма, андуз, арпа (агра), арпа (аграуап), буудай (будай), жаңгак (лаяг), пияз (Жава), жусан (жапкан), жилин (жилюн), жекече), жонышка (жорунчга), жүзүм (жүзүм), кекипе (кекра), ашкабак (дабаг), кайың (гажин/габин), канбак (габаг), камыш (гамис), караган (гараян), карамие (гарамие), клуб (гаюн/гажун), эпос (эрик) ж.б.

Бул жалпы аталыштардын айрымдары кыпчак тилине XII-XIV кылымдардан бери тааныш эстелик Codex Sumanicus тапса болот. Мисалы, алма (алма), алмурут (алмурут), арпа (арпа), бадам (бадам), буудай (буудай), буудай (бугдай), буурчак (бурч), жүзүм (йүзім/узум), кабак (кабак, каудан/кавдан), коон (кавун/коун), өрүк (орік): шабдалы (шафталу), инжир (інжір) ж.б.

Албетте, булар түрк тилдериндеги жалпы өсүмдүк аттары гана эмес. Түрк тилдерине орток болгон тилибизде башка көптөгөн өсүмдүк аталыштары бар.

Араб-перс тилдеринен которулган өсүмдүк аталыштары.

Казак тилинен башка тилдерге которулган өсүмдүк аталыштарынын көбү араб жана фарсы тилдеринен алынган ысымдар. Алар казак өсүмдүк аталыштарынын 2-3% түзөт. Мисалы: алмурут (эмруд), алча (злуча), анар (онар. Нар), арча (арча), баклажан (баклажан), беде (бида), калемпир (мурч), дарбыз (дарбыз, коон), жүгөрү (жухари)) ж.б. Араб-перс сөздүгүн изилдеген Л. Рустемов мындай дейт: «Араб-перс тилдери башка тилдердин лексикасын толуктоо үчүн кайнар булак гана болгон жок» [4]. Ошол эле учурда араб-перс тилдери кылымдар бою өздөрүнүн лексикасын толуктоо үчүн, башка тилдерден сөз алып, фонетика жана грамматика жагынан толуктап, өздөрүнүн лексикалык мазмунун кошуу үчүн чет тилдерден сөздөрдү кабыл алып келишкен.

Орусчадан кыргызчага башка тилдер аркылуу которулган өсүмдүк аттары ушунчалык көп. Алар үч топко бөлүнөт. Биринчи группа орус тилинен же орус тилинин ортомчулугу менен бул тыбыштык мааниси өзгөргөн ысымдар. Мисалы: ананас, чеатоновка, анис, апельсин, астра, астраган, бамбук, банан, гладиолус, женьшень, какао, кактус, папр, лотос, магнолия, мандарин, нарцисс, пальма, папирус ж.б.

Экинчи топтогу тилдерде орусча аталыш менен катар түрк тилдериндеги эквиваленти да колдонулат: алоэ, жүз жылдык, акация акациясы, ак караган: жержаңгак, арахис: капуста – капуста, капуста; картошка, картошка, лилия лилия, лилия: петрушка, петрушка, желке, абрикос: помидор-помидор, помидор, туйскотек, релька релька, чамгыр, роза, роза; сирень - сирень розмарин, буурчак - буурчак, төө буурчак ж.б.

Үчүнчү топко кирет: аба (айыр, пип), айла (айва), дарбыз (дарбыз, дарбыз), баклажан (бадин балинг), мейиз (жүзүм), инжир (жер), лимон (лимон), урук (эрик)), фундук (киндик), кына (кына), чай (чай) сыяктуу ат атоочтор. Алар бир кезде түрк тилинен орус тилине өтүшкөн.

Аз да болсо фитонимдин дүйнө тааным жана концептологиялык негиз менен болгон байланышына кайрылууну туура таптык. Аксиология – инсандын, топтун, жамааттын, коомдун материалдык, маданий, руханий, адеп-ахлактык жана психологиялык баалуулуктарын изилдөө. Антропоэтикалык парадигма (грекче *anthropos* – адам », латынча *centrum* – борбор) – адам кубулушун Ааламдын башка кубулуштарына карама-каршы койгон, адамды ааламдын борбору катары ачып берүүчү, дүйнөдө болуп жаткан процесстердин максатын байланыштырган илимий багыт. Архетип (грек, *agsne* – «башталыш», *tipos* – «сүрөт») – жалпы адамзаттык символизмдин негизине кирген биринчи үлгү, оригинал, чыгармачылык фантазиянын азык булагы. Дүйнөнүн образы – бул белгилүү бир элдин коомдук аң-сезиминдеги болмуш жөнүндөгү билимдердин системалуу жыйындысы, философияда, адабиятта, мифологияда ж.б. Элдин бар, жашоо, дүйнө, баалуулуктар жөнүндөгү билими, системасы, таанымдын парадигмасы катары концепциялардын ышкысы. Дүйнөнүн лингвистикалык образы – оригинатордун таасири менен таануу жана кабылдоо процессинде бекемделген тышкы дүйнөнүн дифференциациясы жана категорияга бөлүнүү өзгөчөлүктөрү. Аны чагылдыруучу жана трансформациялоочу тилдик белгилердин жыйындысы (сөздүн маалыматы). Лингвомадени концепциясы жалпы элдин маданиятынын негизги элементи, адамдын психикалык дүйнөсүнүн негизги клеткасы: этномаданий аң-сезимде сакталып калган түзүлүш, улуттун муундан-муунга өткөн кыска жана терең чындыгы, кылымдар бою улуттук маданий баалуулуктар жөнүндөгү эски түшүнүк. Лингвомаданият

таануу – социалдык, материалдык жана руханий маданий мамилелерди жана улуттук мүнөздөгү мыйзамдарды тилдик бирдиктерден жана ыкмалардан издөө. Тил илиминин изилдөө багыттарынын бири. Маданият талаасы – анын өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги маданий жашоонун формасы. Маданий код – маданиятты түшүнүүнүн ачкычы; ар бир элдин ата-бабаларынан мураска калган спецификалык маданий өзгөчөлүктөр: маданиятты аныктоого мүмкүндүк берүүчү белгилүү формада коддолгон маалымат. Маданий коннотация – сезүү лексикалык маанинин курамына кирбеген, бирок музыканын мааниси менен кайчылаш келген компонент. 4 Маданият - адамдын жашоосун уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн өзгөчө жолдорунун жыйындысы; коомдун өнүгүшүн мүнөздөгөн тарыхый деңгээл; тамгалардын жана этностук топтордун тарыхый доорунун сүрөттөлүшү, адамдын конкреттүү ишмердүүлүгүнүн калыптанышынын негизи; социалдык-этикалык нормалардын өнүгүү деңгээли Символ (rpes simbolon) - өзгөчө белги; белги, кандайдыр бир идеяны активдештирүүчү образ: маданияттын бардык жагынан таанылган жана ар тараптуулугу менен айырмаланган туруктуу элементи. Таануу – акыйкаттын аң-сезимдеги ой жүгүртүү жана кайра жаратуу процессинде топтолгон билим; кабыл алуу, түшүнүү, түшүнүүнүн пайда болушу сыяктуу системалардын өз ара аракетин аркылуу маалыматты жаратуу. Тыюу – көчмөндөр чөйрөсүндө эң кеңири колдонулган эрежелер жана принциптер. Тил коду – аң-сезим эмес (коддун маалыматтык компоненти), ошондой эле тилди түшүнүүнүн жана лингвистикалык чагылдыруунун жалпы схемасы, символикалык мааниси бар тилдик бирдиктердин жыйындысы, анын ичинде жеке схемалар (коддун процедуралык компоненти). Улуттук маданият этникалык маданияттын негизинде калыптанганына карабастан, адабият менен искусстводо, философияда жана илимде коомдун социалдык-саясий жана технологиялык өнүгүүсүндөгү жазуу жана билим берүү системаларына карата иргелет.

Белгилүү бир элдин баалуулуктарын түзгөн фундаменталдык категориялар жана түшүнүктөр күнүмдүк сезимдердин коммуникативдик, когнитивдик мазмунунда кездешет. Тилди адам менен тыгыз байланышта изилдөө, анын таанып-билүүсүн, ой жүгүртүүсүн жана руханий-практикалык ишмердүүлүгүн 20-кылымдын аягы – 21-кылымдын башындагы тил илиминин артыкчылыктуу багыты болуп саналат. Ошону менен бирге, ааламдын улуттук бейнесин калыптандырууда белгилүү бир ортомдо өмүр сүрүп, географиялык, климаттык, табигый турмуш жагдайы, ата-теги, салт-санасы зор роль аткара тургандыгын байкоого болот. Казак тилиндеги ысымдарды илимий-танымдык жактан гана эмес, аналогия, ботаника, фольклор жагынан да комплекстүү таануунун маанилүүлүгү . Буга байланыштуу казак тилиндеги өсүмдүк аталыштарын изилдөө боюнча лексикографиялык эмгектер, лингвистикалык ресурстардын кеңири спектринин контекстинде лингвистика, аймактык колдонуу жана бай лингвистикалык маалыматтар өсүмдүктөр дүйнөсүнүн улуттук мурасы болуп саналат.

Азыркы тил илиминде антропозитикалык багыт басымдуулук кылып, адам факторуна артыкчылык берилип жатканы белгилүү. Мурунку программалык изилдөөлөр тилдин түзүлүшүнө жана системага негизделген функциясына көңүл бурса, азыркы антропозитикалык изилдөөлөр тилде белгиленген руханий жана когнитивдик маалыматка таянып, адамдын иш-аракеттерин жана күнүмдүк тажрыйбаларын тил аркылуу таанууга багытталган. Антропозитикалык парадигманын негизги принциби тилди колдонуучунун когнитивдик жана коммуникативдик функцияларын бирдиктүү аныктоо болуп саналат. Мындай изилдөөлөрдө улуттук аң-сезимдин лингвистикалык образы, санай келгенде, улуттук аң-сезимдин руханий өзөгүн тил аркылуу кайра чыгарууга багытталган азыркы казак коомунун азыркы талаптарына

жооп берет. Тилдик иш-аракеттер тил керектөөчүнүн толук көлөмүнөн жана мүнөзүнөн тышкары каралышы мүмкүн эмес. Бул функция тилдин коллективдеги коммуникативдик функциясы менен гана чектелбейт. Анткени ал ошол уюмдун уюштуруучусу, бириктирүүчүсү. Бул дагы жаңы муундарды байланыштырып, өткөрүп берүүчү тил кызматы. Башкача айтканда, тил жамаатында тилдин коммуникативдик-прагматикалык ишмердүүлүгү менен катар когнитивдик документалдык (кумулятивдик) ж.б. функцияларын да аткарышат. Мамлекеттик тил менен айтканда бул кызматтар өзгөчө мүнөзгө ээ болушу керек. Кыргыз тил илиминде аныктоо, далилдөө, активдештирүү, кайра жаратуу максатын көздөгөн параллелдүү антропологистикалык багыттын пайда болушу коомдук зарылчылык. Түрк маданиятынын «Келечекке багыт: руханий кайра жаралуу» руханий-социалдык багыты боюнча макаласында: Ансыз бош жаңырык болуп калуу оңой. Резонанс ошол эле тарыхый тажрыйба жана улуттук программалар менен чектелбеши керек. Тескерисинче, мезгилдин сыноосунан өткөн мыкты салттарды ийгиликтүү жаңылоонун маанилүү өбөлгөлөрүнө айландыра билүү керек. Эгерде жаңырык өлкөнүн улуттук-руханий тамырларына сиңбесе, лозунг бойдон калат. Тарыхтын уюгун, бүгүнкүсү менен жаркын келечегин гармониялуу байланыштырган элдин эс тутумунун түшүнүгү ар бир элдин тарыхын, маданиятын ачып, жайылтып, түшүндүргөн тил экенин далилдейт. Эгемендүүлүк доорунун жандуулугу коомдун саясий-социалдык жана экономикалык түзүлүшүнө динамизмди гана алып келбестен, тилдин коомдогу маанисин жана функциясын изилдөөнү кайра жандантып, элдин бай руханиятынын негизи жана өзөгү катары жандантты. Суверендүү мамлекеттин таламдарында, денгээлин жогорулатууга жардам берет. Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Коомдогу улуттук өзгөчөлүктү таануу аракети өз кезегинде ар бир улуттун өзгөчөлүгүн аныктоону жана ар тараптуу лингвистикалык жана маданий изилдөөлөр менен негиздөөнү талап кылат. Мындай изилдөөлөрдө тил калктын жамааттык этномаданий аң-сезиминде калыптанган ааламдын образын сактап турган улуттук-маданий баалуулук катары сүрөттөлөт. Тил – өз улутунун тумары катары табиятын аныктоочу символдук система катары аныкталса, пайда болгон тилдин ккумулятивдик (тукум куучулук) функциясы дагы эле терең изилдөөнү талап кылаары түшүнүктүү. Адам материалдык дүйнөнү өздөштүрүү процессинде өзүнүн айлана-чөйрөсүн тааныйт десек, өсүмдүктөр да материалдык дүйнөнүн бир бөлүгү, баш калкалоочу булак, ооруга даба катары күндүзү турмушта колдонулат. Мына ушуга байланыштуу элдин басып өткөн жолу, тажрыйбасына жараша өсүмдүктөрдүн тилчи табиятына кирип кетишине биринчи кезекте алардын образдык, колдонулуш өзгөчөлүктөрү себеп болгон. Анык лингвистикалык рефлексия өсүмдүктөрдөгү жана ага карата түзүлгөн маниконнотация тилдик бирдиктерде. Демек, келечекте элдин маданияты жана сөздүн мааниси, образдуу ой жүгүртүүнүн жыштыгы жана ушул сыяктуу маселелерди күн тартибине коюу.

Тилдин лексикалык курамынын байышы, маданий процесске айланышы адатта, ички жана тышкы булактардын эсебинен жүрөрү анык. Тактап айтканда, адабий тилдин калыптанышы жана өнүгүшүн негизги эки фактор аныктайт: 1) ички фактор жана 2) сырткы фактор [4, 166-172]. Дал ушул эле эки көрүнүш тектеш тилдер үчүн да, тилдин диалектилери менен говорлору үчүн да мүнөздүү.

Тилдин ички булактары дегенибизде этникалык топтун маданий денгээли жана практикалык турмушу да каралат. Тилдин лексикалык курамын байытуудагы мындай ички жана тышкы факторлордун ролун учурунда академик Б. Юнусалиев мындайча белгилейт: «Сөздүк курамды байытууда адабий тилибиз өсүүнүн эки мүмкүнчүлүгүн бирдей толук пайдаланды. Өсүүнүн биринчи мүмкүнчүлүгү тилдин өзүндөгү ички лексикалык,

семантикалык, грамматикалык каражаттарды жаңы түшүнүктү аталыш үчүн жаңы сөз жасоого пайдаланууга байланыштуу [8, 323].

Ошентип, буга чейин белгиленгендей, кандай гана тил болбосун, анын лексикалык курамы, биринчиден, сөз жасоо процессинин натыйжасында, экинчиден, тилдин сөздүк курамында бар болгон сөздөрдүн лексикалык маанилеринин өнүгүшү аркылуу башка маанилерге өтүп кетишинен улам, үчүнчүдөн, башка тилдерден даяр сөздөрдүн кабыл алынышы аркылуу байып турат. Ушул эле учурда лексикалык курамды толуктоонун олуттуу булагы катары диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес. Ошондой эле аймактык лексикада калыпка салынган эрежелер жана нормалар болбойт. Ал эми адабий тил алгачкы түзүлгөн калыбында эле тура бербестен, тескерисинче, өз эрежелерин тынымсыз толуктап, лексикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн уламдан-улам жыйылтып, ырааттуу тартипке келтирип, акырындык менен кээ бир өзгөрүүлөргө учурайт. Ал негиз салына баштаган алгачкы мезгилинде оозеки тилдин жергиликтүү бир гана говорунун же диалектисинин негизинде түзүлгөнү менен, акырындап ошол оозеки тилдеги адегенде ага кирбей калган сөздөр жана грамматикалык эрежелер менен толукталышы жана алардын эсебинен байышы ыктымал. Бирок адабий тил өзүнүн өсүү жана баюу процессинде оозеки тилдеги материалдарга чаржайыт жана кайдигер мамиле кылбастан, андан зарыл керектүү талаптарды канагаттандыруучу түшүнүктөрдү жана сөздөрдү гана өздөштүрүп алат» [3]. Кайсы гана диалект же говор болбосун, адабий тилге күчтүү таасирин тийгизбейт, өзүндөгү өзгөчөлүктөрдү адабий тилге таңуулабайт, диалектилик, говордук сөздөрдүн адабий тилдин сөздүк курамына өтүп, адабий тилди байытышы, адатта, жазуучулардын, журналисттердин тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, каармандардын жана окуянын жергиликтүү колоритин чагылдырып берүү аракеттеринин натыйжасында барып ишке ашат.

Колдонулган адабияттар:

1. Виноградов. Вопросы терминологии. – М., 1961.
2. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986. – 214 с.
3. Орузбаева Б.О. Сөздүн курамы. – Бишкек, 2000. – 263 б.
4. Сапарбаев А. кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997. – 328 б.
5. Сарыбаев Ш.Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. – Алма-Ата, 1973.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М. 1974. – 210с.
7. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М., 1972. – 272 с.
8. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. – Бишкек, 2005. – 528 б.

УДК 801.8(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-57-62

Эргешалы кызы Нурхан

И.Арабаев атындагы КМУ, окутуучу
Эргешалы кызы Нурхан
КГУ имени И.Арабаева, преподаватель
Ergeshaly kyzy Nurhan
KSU I. Arabaev, teacher